

تأثیر هنر بر کنترل خشم در دانش‌آموزان متوسطه دوره دوم شهر بندرعباس با رویکردی بر هنر نمایش و موسیقی

بابک دهقانی^{۱*}، علی پریور^۲

۱- مدرس دانشگاه جامع علمی کاربردی، مرکز آموزش علمی کاربردی جهاد دانشگاهی بندرعباس
tarikhtheater@gmail.com

۲- کارشناس ارشد رشته مدیریت، اداره آموزش و پرورش ناحیه یک بندرعباس

دانشگاه جامع علمی کاربردی، مرکز آموزش علمی کاربردی جهاد دانشگاهی بندرعباس
University of Applied Science and Technology, Bandar Abbas ACECR Center, Iran

چکیده

هنر در همه‌ی عرصه‌ها تأثیر خود را به‌خوبی نشان داده است. اگرچه تا چندی پیش هنر جایگاه ثابتی نداشته و تلاش جهت از میان برداشتن آن می‌شد، اما امروزه نه‌تنها برای ماندگاری آن تلاش می‌شود بلکه متولیان آن نیز به دیگران پیشنهاد می‌دهند که برای اوقات فراغت، استفاده در کسب‌وکار، استفاده در آموزش و همچنین تسلط بر رفتارها و آگاهی‌ها فردی و تمرکز در فعالیت‌های روزمره از آن استفاده نمایند. هنر در شاخه‌های گوناگون به‌خوبی ثابت کرده است که می‌تواند در بین خانواده‌ها جای داشته باشد. امروزه هنرهای فراوانی نظیر موسیقی، نمایش، نقاشی و ... وجود دارند که خانواده‌های زیادی را به خود مشغول ساخته و تلاش می‌شود تا با سرگرم شدن به این فعالیت‌ها از خشونت و رفتارهای مشابه آن دوری نموده و تا حد امکان به رفتارهای ملایم و دور از هرگونه تشنج اجتماعی زندگی مسالمت‌آمیزی داشته باشند. خشونت در بین نوجوانان و دانش‌آموزان مقطع دبیرستانی به رفتاری اطلاق می‌گردد که منجر به صدمه زدن به‌طرف مقابل می‌گردد. روش تحقیق به‌صورت کتابخانه‌ای و فرا تحلیل نظری است که در برخی موارد از نتایج آخرین تحقیقات درباره موضوع مذکور استفاده شده است. هدف از انجام این پژوهش بررسی عوامل (فردی، تعادل بین فردی و اجتماعی، اقتصادی و تأثیر هنر بر رفتارهای خشونت‌آمیز دانش‌آموزان مقطع دبیرستانی)، ابعاد و میزان خشونت علیه هم سن و سالان، پیامدهای (روانی، ذهنی، جسمی، اخلال در روابط اجتماعی) و شیوع این پدیده و راه‌های جلوگیری از آن است.

واژگان کلیدی: هنر، خشم، دانش‌آموزان، متوسطه، بندرعباس

۱- مقدمه

هنر در بین دانش‌آموزان مرتبه‌ای عالی دارد. هرکدام از آنان سعی می‌کنند به‌نوعی خود را به آن نزدیک کرده و دستی بر آتش داشته باشند. غافل از اینکه هنر نه‌تنها نیاز جسمی می‌باشد بلکه در مواردی به عنواه نیاز روحی نیز استفاده می‌شود و بالعکس. به نظر می‌رسد که یکی از متفکران روسی به نام تولستوی بیش از سایرین به معنای هنر دقت و تامل داشته است و نظریات فراوانی را ارائه نموده که یکی از این نظریات به طور نسبی دقیق‌تر از سایرین می‌باشد؛ از نظر وی، هنر فعالیت انسانی است که انسان آگاهانه و به یاری علایم ظاهری، احساسات تجربه شده خود را به دیگران انتقال دهد، به طوری که آن‌ها نیز آن

احساسات را تجربه نمایند و از مسیر حسی و خیالی که هنرمند از آن گذشته است بگذرند. هنر وسیله کسب لذت نیست بلکه وسیله ارتباط با انسان‌ها جهت سیر به سوی سعادت فرد و جامعه انسانی است^۱ (غلامرضا اعوانی، ۱۳۷۸).

طبق تعریف استروس (۱۹۹۳) خشونت خانوادگی به نوعی پرخاشگری اشاره دارد که در روابط بین افراد رخ می‌دهد که تحت عنوان شریک آزاری توصیف شده است. (محمدخانی و همکارانش، ۲۰۰۶).

با توجه به آنچه بیان شد در این تحقیق سعی داریم در خصوص تاثیر هنر بر خشونت و عدم خشونت دانش آموزانی سخن به میان بیاوریم که یا خشن هستند و یا به نوعی گرفتار خشونت از سوی دیگران می‌شوند. حال آنچه که می‌تواند در عدم بروز آن موجه باشد هنر است. زیرا هنر یک ابزار قابل قبول در مدارس است که نسبت به آن کمتر جبهه گرفته شده و از طرف بخشی از فعالیت‌های کلاسی دانش آموزان نیز می‌باشد. امروزه در عصر تکنولوژی استفاده از ابزارهای الکترونیکی نظیر لپ‌تاب و تبلت نیز می‌تواند در ایجاد هنرهای دیجیتال کمک فراوانی نماید.

در همین راستا این سؤال مطرح می‌شود که چه همگونی و ناهمگونی میان ابراز خشونت توسط دانش آموزان و کنترل آن توسط خود ایشان وجود دارد؟ و چگونه می‌توان با تربیت دانش آموز هنرمند در عدم بروز خشونت پیروز میدان بود؟ تحقیق حاضر در این بحث نشان دهنده ی عدم خشونت به واسطه هنر می‌باشد.

۲- ادبیات نظری و پیشینه پژوهش

۱-۲- تعریف مفاهیم

۲-۱-۱- هنر^۲

در یک تعریف کلی هنر را چنین بیان می‌کنیم که خلاقیتی است درونی تا بتواند خلایق را پر کند. یعنی هر آنچه از درون انسان به بیرون بتراود تا بتواند پاسخگوی یکی از نیازهای _ترجیحا حسی_ مردم در جامعه باشد. حال این هنر خود بر دو گونه است: یکی هنر زیبا و دیگری هنر کاربردی. لازم به ذکر است که هنر در جامعه اسلامی و در کشورهایی همچون ایران عزیز ما شرایط و ضوابط خاص خود را دارد (بابک دهقانی، ۱۳۹۷). کلمه هنر از واژه "سونر" در زبان سانسکریت گرفته شده و به معنای "یک واحد نیک" می‌باشد که در دوره هخامنشی وارد فرهنگ ایرانی و زبان سانسکریت گردید. در اواسط دوره اشکانی با ابداع خط پهلوی اشکانی که از الفبای آرامی گرفته شده بود، کلمه "سونر" به "هونر" تبدیل شد و سپس در طی دوره‌های متمادی به صورت واژه "هنر" تبدیل شد. امروزه آفرینش‌های هنری به پنج دسته تقسیم بندی شده اند: ۱- هنرهای ادبی (نظم و نثر و داستان و ...) ۲- هنرهای موسیقی (سنتی، نوگرا و ...) ۳- هنرهای نمایشی (تئاتر و سینما) ۴- هنرهای کاربردی (معماری، عکاسی، طراحی سنتی، صنایع دستی، طراحی دستی، گرافیک) ۵- هنرهای زیبا (نقاشی، پیکره سازی، پیکره تراشی) (رامونا محمدی، ۱۳۹۴؛ ۱۷).

اصلی که اقتضا دارد هنر با قوانین ملازم هر شی و موضوعی که هنرمندان بدان می‌پردازد سازگاری داشته باشد، در هنرهای فرعی نیز مراعات می‌شود؛ مثلا در هنر قالبیابی که معرف و مشخص جهان اسلام است، محدود ماندن به اشکال منحصر هندسی بر وفق ترکیب بندی هنری در سطحی مستوی و فقدان تصاویر به معنای حقیقی کلمه، مانع از باروری هنری نشده است (تیتوس برکههارت؛ ۱۳۹۰، ص ۱۳۴).

۱- هنر چیست؟ این اثر لئون تولستوی در باب هنر قابل تأمل است، زیرا تعریف وی بازگشت هنر به حالات نفسانی خاص هنرمند است و یا برعکس. این ابهام به ذهن خطور می‌کند که آیا هرگونه انعکاس احساسات انسانی به صورت علایم مشخص که توسط انسان تجربه شده و انتقال آن به دیگران به وسیله حرکت، خط، رنگ، صدا و یا اشکال هندسی، "هنر" نامیده می‌شود، یا انتقال احساسات و عواطف خاص با علایم ویژه، "هنر" به شمار می‌آید. هر چند تولستوی در توصیف خویش، به غایت هنر به عنوان سعادت و خیر اشاره کرده است. علاوه بر این، جای این پرسش وجود دارد که آیا این عواطف و احساسات تجربه شده، جنبه ذوقی و درونی دارد یا با نوعی حال حضور و دریافت اشراقی از طرف حق همراه است؟ اگر جنبه سلیقه‌ای و شخصی داشته باشد، نمی‌توان از آن به عنوان ضابطه و قاعده در توصیف هنر استفاده کرد، زیرا جنبه کلی ندارد.

۲-۱-۲- خشونت^۱

در کل به رفتاری اطلاق می‌شود که هدفش اعمال آسیب و رنج می‌باشد. به عبارت دیگر رفتاری است که به قصد صدمه رساندن جسمانی یا روانی به فرد دیگر است (آزاد ارمکی، ۱۳۷۷: ۷۷-۷۶). در واقع رفتاری است که در همه‌ی کشورها مشاهده می‌شود و بر قربانیان فراوان آن همه روزه افزوده و موجب اضطراب مردم و احساس ناامنی آنها و به ویژه گروه‌های ضعیف‌تر و آسیب پذیرتری می‌شود. در واقع یکی از عوامل به وجود آورنده خشم اضطراب و استرس می‌باشد. واژه ی اضطراب و ترس اغلب به جای یکدیگر به کار می‌روند، اما در اصل بین آنها تفاوت معنایی وجود دارد. ترس پدیده ای بیرونی، مشخص و قابل تعریف است. از طرف دیگر، اضطراب حالتی نامشخص و مبهم است. هی چ عامل خطر فیزیکی قابل مشاهده نیست (پیترز میر، ۲۰۰۸). هنگامی که واکنش‌های اضطرابی به پدیده ای خاص، مشخص و قابل تعریف صورت گیرد، بهتر است از واژه ی ترس نسبت به آن پدیده استفاده گردد (سیده فاطمه موسوی، ۱۳۹۳: ۷۲).

مگز^۲ و اشتروس^۳: از دید این دو محقق خشونت رفتاری با قصد و نیت آشکار یا رفتاری با قصد و نیت پنهان اما قابل درک برای وارد کردن آسیب فیزیکی به فرد دیگر می‌باشد. محقق دیگر یلو^۴ در سال ۱۹۸۳ خشونت را چنین تعریف کرده است: خشونت رفتاری آگاهانه در نظر گرفته می‌شود که نتایج احتمالی آن، ایجاد آسیب فیزیکی یا درد در فرد دیگر است (مراد پناه، ۱۳۸۷: ۶). همچنین خشونت را می‌توان از نظر مفهومی کنشی در نظر گرفت که از جانب فرد یا افرادی و از روی اراده و آگاهی به منظور آسیب رساندن فیزیکی یا روحی-روانی به دیگری انجام می‌پذیرد (رحمتی، ۱۳۸۱: ۱۲۹).

۲-۱-۳- پر خاشگری^۵

یک فضای معنایی وسیع را اشغال می‌کند که تنها بخشی از آن خشونت محسوب می‌شود. رفتاری تعریف کرده‌اند که هدف آن صدمه زدن به خود یا دیگری باشد (مراد پناه، ۱۳۸۷: ۷).

۲-۱-۴- خشونت در دوره نوجوانی^۶

یکی از رایج‌ترین نوع آن خشونت علیه دوستان و هم سن و سالان است. الگویی از رفتارهای تهاجمی و اجباری شامل حملات فیزیکی، روانی، فشار و تهدید است که افراد علیه دوستان خود به کار می‌برند (مجموعه مقالات آسیب‌های اجتماعی، ۱۳۸۳: ۸۱).

۲-۲- پیشینه

رضا مهدی‌زاده، حافظ عبدالکریمی (۱۳۹۶)؛ به بررسی هنر از دیدگاه فیلسوف گرانقدر، ملاصدرا به رابطه آن در معماری و نقش سنتی بودن در کیفیت زندگی مردم می‌انجامد، با کند و کاو در مباحث فلسفی افکار ملاصدرا بی شک یکی از پر اهمیت ترین نظرات می‌باشد، که آشنایی با آنها و بررسی این تفکر در هنر معماری آن دوره به طور کلی قابل توصیف و تاثیرپذیری این فلسفه قابلیت استخراج و استفاده در مطالعات معماری اسلامی را داشته و می‌تواند در اغلب سبک‌ها مورد استناد قرار گیرد. بررسی توصیفی تحلیلی با گردآوری داده‌ها با مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی و تحلیلی به این نتیجه می‌انجامد که در زمینه تاثیر هنر در معماری سنتی نمود کالبدی داشته و می‌تواند در روند شکل‌گیری زندگی سنتی مردم نقش بسزایی داشته باشد.

- ۱ . Violence
- ۲ . Megz
- ۳ . Ashteros
- ۴ . Yelo
- ۵ . Aggression
- ۶ . Famil Violence

عبدالخالق آروین پیلی، منصور عسکریان (۱۳۹۶)؛ مجموعه‌های فرهنگی، ورزشی و هنری یکی از کاربری‌های مهم برای ایجاد تعامل اجتماعی و شکل‌گیری ساختار زیستی شهری است. زمانی این مجموعه‌ها به رسالت وجودی خود دست می‌یابند که در بستر مناسب شهری و منطقه‌ای قرار بگیرند که بتواند نقش تعاملی و ترکیبی در بافت شهر را ایفا کند. از این رو مکان یابی مجموعه‌های فرهنگی، ورزش و هنری به خصوص برای قشر جوان جامعه اهمیت بسیار زیادی دارد. علاوه بر این به علت کمبود اراضی مناسب در شهرها، انتخاب مکان مناسب پیرو الگوهای مدون و مشخص صورت نمی‌گیرد. یافتن و بررسی این الگوها در مباحث نظری کمتر دیده می‌شود. امروزه در ادبیات برنامه‌ریزی توسعه مباحث کیفیت زندگی به عنوان یک اصل اساسی پیوسته مورد توجه برنامه‌ریزان و مدیران امر توسعه قرار می‌گیرد. از این رو در این پژوهش، هدف مهم و اساسی، ارزیابی اثرات فضاهای فرهنگی، ورزشی و هنری مورد مطالعه در ارتقاء کیفیت زندگی شهروندان ناحیه ۴ شهر یاسوج است. تحقیق حاضر از حیث هدف کاربردی و به لحاظ روش توصیفی-تحلیلی است. جهت جمع‌آوری اطلاعات و داده‌های مورد نیاز از بررسی‌های اسنادی، کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی استفاده شده است. برای سنجش نظرات و ابعاد ذهنی کیفیت زندگی در ناحیه ۴، جامعه نمونه با توجه به جمعیت ۳۵۳۸۱ نفر با استفاده از فرمول کوکران، ۳۸۵ محاسبه گردید. برای تجزیه و تحلیل سوالات پرسشنامه از آزمون‌های تی تک نمونه‌ای، تی مستقل و فریدمن استفاده شده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که فضاهای فرهنگی، ورزشی هنری با ارایه کارکردهای متفاوت در ناحیه ۴ و کل شهر بر کیفیت زندگی شهروندان تأثیر متفاوتی گذاشته‌اند و همچنین احداث این فضاها موجب تغییر شیوه زندگی شهروندان از سنتی به مدرن شده است.

صدیقه درویشی، خدیجه برومند، صدیقه رسولی (۱۳۹۵)؛ بیش از یک سوم جمعیت کشور ایران را نوجوانان زیر ۱۸ سال تشکیل می‌دهند و شیوع پر خاشگری در این سنین بالا است. از آنجا که کودکان و نوجوانان آینده سازان کشور هستند و پر خاشگری می‌تواند اثرات زیان باری بر سلامت جسم و روان آنان داشته باشد و ضرورت کاهش خشم و پر خاشگری در نوجوانان نیازمند آموزش مدیریت خشم کنترل آن است. این پژوهش با هدف بررسی تأثیر آموزش مدیریت خشم بر کنترل خشم و کاهش خشم در دانش‌آموزان انجام شد. این پژوهش از نوع پژوهش‌های شبه آزمایشی است.

آزمودنی‌های این مطالعه را ۳۰ نفر از دانش‌آموزان دختر پایه دهم هنرستان ام‌السلیمه شهرستان میناب تشکیل دادند که خود داوطلب شرکت در کارگاه بودند و به روش نمونه‌گیری در دسترس انتخاب شدند. این تعداد در دو گروه با برنامه مداخله یکسان آموزش مدیریت خشم را به مدت چهار جلسه (هفته‌ای یک بار) و در جلسات نیم‌ساعته گذراندند. ابزار پژوهش، سیاهه خشم حالت-صفت اسپرینگر بود که قبل و پس از آموزش بوسیله دانش‌آموزان تکمیل شد. نتایج آزمون بیانگر افزایش معنا دار کنترل خشم در گروه نمونه پس از طی دوره آموزش است. لذا می‌توان اذعان داشت که با آموزش کنترل خشم می‌توان به افزایش کنترل خشم و مدیریت آن دست یافت.

اشرف زهره وند، محمدرضا عباسی (۱۳۹۴)؛ در پژوهش به منظور تعیین تأثیر آموزش مهارت کنترل خشم بر میزان پر خاشگری دانش‌آموزان پسر هنرستانهای شهر ری در سال تحصیلی ۹۴-۹۳ بوده است. این پژوهش نیمه آزمایشی با طرح پیش‌آزمون-پس‌آزمون با گروه کنترل بود. ابتدا از هنرستان‌های شهر ری، یک هنرستان به صورت تصادفی انتخاب و پرسشنامه پر خاشگری روی دانش‌آموزان اجرا شد، سپس افرادی که میزان پر خاشگری آنها بالاتر از متوسط بود را مشخص کرده و از بین آنها ۵۰ نفر به صورت تصادفی انتخاب و سپس یک گروه به حکم قرعه به‌عنوان گروه آزمایش (۲۵ نفر) و گروه دیگر به عنوان گروه گواه (۲۵ نفر) مشخص شدند. جهت جمع‌آوری داده‌ها از پرسشنامه پر خاشگری باس و پری (۱۹۹۲) که دارای ۲۹ سوال ۵ گزینه‌ای در چهار خره مقیاس پر خاشگری فیزیکی، کلامی، خشم و خصومت استفاده شد. متغیر مستقل (آموزش مهارت کنترل خشم) روی گروه آزمایش طی ۱۴ جلسه ۹۰ دقیقه‌ای اجرا شد و بعد از آخرین جلسه برای هر دو گروه پرسشنامه پر خاشگری پس‌آزمون اجرا شد. یافته‌ها بر اساس آزمون‌های آماری تحلیل کواریانس بین گروهی تجزیه و تحلیل شدند. نتایج نشان داد که آموزش مهارت کنترل خشم بر پر خاشگری دانش‌آموزان موثر است و میزان پر خاشگری آنها را کاهش داده است.

نسرتین انصاری دزفولی (۱۳۹۴)؛ هنر در رشد و بالندگی انسان نقش اساسی دارد به گونه‌ای که برنامه‌های آموزشی در زمینه‌ی انواع هنر از سوی رسانه‌ها توانسته در نوجوانان ایجاد علاقه و تاثیراتی بر آنان بگذارد. این تحقیق با هدف بررسی تأثیر

سبک زندگی مدرن بر علاقه‌ی هنری در میان دانش‌آموزان دختر مناطق روستایی شهر اهواز انجام شد. این پژوهش از نظر هدف کاربردی و از نظر ماهیت پیمایشی است. نمونه آماری ۷۸ دانش‌آموز دختر در سال تحصیلی ۹۲ - ۹۳ می‌باشد. ۱۹ سوال بسته در زمینه‌ی سبک زندگی مطرح شد. نتایج این بررسی نشان می‌دهد که سبک زندگی مدرن بر علاقه‌ی هنری در میان دانش‌آموزان روستایی شهر اهواز تأثیراتی دارد.

۳- روش تحقیق

جامعه مود مطالعه دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه دبیرستانهای شهر بندرعباس کودکانی می‌باشند که تحت نظارت نگارنده این پژوهش آموزش می‌بینند و در این پژوهش متناسب با موضوع و در جهت دستیابی به اهداف از روش تحقیق کتابخانه‌ای استفاده می‌شود. با توجه به اینکه در این پژوهش از روش توصیفی و تحلیلی استفاده خواهد شد و روش گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای است، ابتدا با جستجو در پایگاه‌ها و سایت‌های اینترنتی و بانک‌های اطلاعاتی و استنادی همانند: پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران، SID، سیویلیکا، مرکز تحقیقات کامپیوتری و با مراجعه به کتابخانه‌های دیجیتالی (کتابخانه‌های دیجیتالی نور، دانشگاه پیام نور و دانشگاه تهران) و برخی کتابخانه‌ها، با استفاده از کلمات کلیدی تحقیق در بین منابع مختلف با توجه به موضوع انتخابی و تحقیقاتی که انجام گرفته است، کتاب‌ها، مقالات، مجلات، پایان‌نامه‌ها و سایت‌های اینترنتی نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد. بدین معنی که پس از بررسی‌های به عمل آمده از منابع در دست و فیش‌برداری به تحقیق و فیش‌برداری اطلاعات گردآوری خواهد شد.

۴- نتایج و بحث

۴-۱- تأثیر هنر بر کنترل خشونت دانش‌آموزان

نخستین تماس‌های اجتماعی ما با فردی است که در اوایل دوره شیرخوارگی مراقبت از ما را به عهده می‌گیرد. این فرد معمولاً مادر است. روشی که مسئول مراقبت از کودک برای پاسخگویی به نیازهای کودک اتخاذ می‌کند ممکن است صبورانه و گرم یا تند و عاری از حساسیت به ناراحتی‌های کودک باشد، اما در هر حال بر نگرش‌های طفل نسبت به افراد اثر می‌گذارد. برخی از روانشناسان معتقدند که اساس احساس اعتماد نسبت به دیگران تجاربی است که فرد طی سال‌های اولیه‌ی زندگی کسب می‌کند (عبدالله علی اسماعیلی، ۱۳۸۱: ۱۳). هنر انواع گوناگونی دارد که در یک چیز به نام ریتم با هم رابطه نزدیک و تنگاتنگی دارند. از آن زمان که هفت هنر معروف و معرف همه‌ی فعالیت‌های انسانی بود تا به امروز که هفتاد هنر معرف هیچ شایسته‌ی فعالیتی نیست. افلاطون و نوافلاطونیان اعتقاد داشتند هنر فقط با عنصر زیبایی مرتبط است، اما امروزه فیلسوفان هنر اعتقاد دارند که در هنر هر سه عنصر حضور پر رنگی دارند، هرچند که بخش عمده‌ای از هنر منجر به زیبایی است.

آن دسته از فیلسوفانی که با خوشبینی به اطراف می‌نگرند بر این اعتقادند که هنر زیبایی دارد و جمال، جاه دارد و جلال که در آفرینش نهفته است و باید در پی آن بود، سر و کار داشتن با زیبایی سه اثر روانی بر انسان می‌گذارد که هر سه، عامل‌هایی برای توسعه و تعمیق صلح هستند؛ نخستین اثر زیبایی؛ سرشار کردن انسان از لذت است. هرچه ادراک ما از زیبایی بیشتر شود، لذت هم در ما شدیدتر و عمیق‌تر شکل می‌گیرد. افرادی که به ویرانی، مشاجره، خشونت و تمایل به آن واکنش نشان می‌دهند، کسانی هستند که در طول زندگی خود از لذت زیبایی بهره کمتری برده‌اند. کسانی که در دیدن زیبایی محدود بوده و همیشه تحت کنترل و نظارت والدین بوده‌اند. هنر نمود بیرونی دارد. یعنی هر آنچه که در ذهن باشد در رفتار نشان داده خواهد شد. حال اگر رفتار را بیوشانیم، ذهن را چه باید کرد؟ لذت از اطراف و اطرافیان، هنر و ادب، جهان و مکان و هر آنچه که روح آدمی را مورد خطاب قرار می‌دهد باعث می‌گردد تا خشونت کمتر جلوه نماید و آنجا که خشونت میدان نداشته باشد، زیبایی متبلور شده و سر از خاک بیرون می‌آورد. دومین اثری که می‌توان به عنوان تأثیر زیبایی بر انسان به آن اشاره کرد؛ از خود بی‌خود شدن یا از خود بیرون رفتن است. این مقوله نیز باعث عمیق‌تر شدن لذت می‌شود. برقراری صلح بین انسان‌ها نیز

با همین از خود بیرون شدن و به خود فکر نکردن و خود را فراموش کردن به دست می‌آید. قاطعیت در هنر جایگاهی ندارد، چه بسا زیباترین آثار هنری را کسانی نمی‌پسندند و نسبت به آن واکنشی نشان نمی‌دهند. بر این اساس هر کسی که هنرمندتر باشد، بهتر متوجه می‌شود که نباید قاطع و جازم صحبت کند. این عدم داوری نهایی باعث شده تا اهالی هنر، اهل کثرت‌گرایی و در مقام عمل اهل مدارا باشند. بنابراین هر که هنرمندانه‌تر زندگی کند بیشتر به عقاید دیگران احترام خواهد گذاشت. سومین اثر، روح تخیل در وجود آدمی است. انسان‌ها هرچه تخیل بیشتری داشته باشند، هنرمندترند. برای اخلاقی زیستن باید قدرت تخیل خود را افزایش دهیم. هنر در شعر و ادبیات نهفته است و دقیقاً در این وادی است که قدرت تخیل بالاتر رفته و انسان را در جهانی فرو می‌برد که دیگران به آن دسترسی ندارند. جهانی که دیگران به آن دسترسی نداشته باشند، از گزند دشمنان و انسانهای ناباب در امان است. پس تخیل از جنبه‌ی مثبت می‌تواند روح آدمی را تسخیر نماید و او را به والاترین مقام‌ها نائل آورد و این امر رابطه مستقیمی با کاهش خشونت دارد. چه بسیاری از کشورهای با بالابردن روحیه‌ی ادبی شهروندان مخالفت می‌کنند، چرا که نمی‌خواهند حس تخیل در وجود آنها پرورش یابد. حس تخیل می‌تواند روحیه‌ی جایگزینی را بالا برده و قطعاً کسی که بتواند خود را به جای دیگری بگذارد، می‌تواند مشکلاتش را درک کرده و به عقاید او نیز احترام بگذارد.

خلاقیت در وجود هر فردی نهفته است. چرا که در تعریف هنر چنین عنوان کردیم که هنر، خلاقیتی است درونی. پس در چنین شرایطی هنرمندی که با خلاقیت اثری را خلق می‌کند می‌داند که خلق یک اثر هنری خلاقانه چه کار طاقت‌فرسایی است. از این رو این فرد خواهان صلح بوده و انگیزه‌ی از بین بردن و یا خراب کردن را از دست می‌دهد. کما اینکه در میان افراد عادی خرابکاری، انگیزه به حساب نمی‌آید. لذا هنر بدون وجود ادب، در دوره متوسطه، توسط دانش‌آموزان کاربرد چندانی ندارد.

علم ادب^۱ در اصطلاح علمای ادبیات مشتمل بر اکثر علوم ادبی است از قبیل: نحو، لغت، تصریف، عروض، قوافی، صنعت شعر، تاریخ و انساب و ادیب کسی است که دارای تمام این علوم یا یکی از آنها باشد و فرق ما بین ادیب و عالم آن است که ادیب از هر چیزی بهتر و خوب ترش را انتخاب می‌نماید و عالم تنها یک مقصد را گرفته در آن مهارت می‌یابد (بابک دهقانی، ۱۳۸۲: ۲۹).

۴-۲- طبقه‌بندی رفتاری انواع خشونت‌ها در بین دانش‌آموزان متوسطه

۴-۲-۱- **خشونت جنسی:** این نوع خشونت ممکن است به بد رفتاری جنسی همراه با اجبار یک الگوی غیر متعارف بوده و تغییر آن مشکل است. آزار روانی به شکل تهدید و انتقاد از روش رابطه جنسی بیشتر متداول است (اعزازی، ۱۳۸۳: ۸۱). البته دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه به دلیل وارد شدن و گذشتن از سن بلوغ توانایی کنترل یا عدم کنترل در روابط خود با دیگران را دارند.

۴-۲-۲- **خشونت جسمی:** این نوع خشونت به شیوه‌های گوناگون مانند کتک خوردن، شکنجه و قتل را در بر می‌گیرد یا از لمس کردن بدن افراد شروع شده تا مرحله تجاوز جنسی (مهرانگیزکار، ۱۳۸۱: ۲۹۲). در واقع نوعی اقدام فیزیکی برای آسیب رساندن، ترساندن یا کنترل کردن. برای مثال سیلی زدن، ضرب و شتم، پرتاب کردن اشیاء و... (اعزازی، ۱۳۸۳: ۸۱).

۴-۲-۳- **خشونت روانی:** رفتار خشونت آمیزی که شرافت، آبرو و اعتماد به نفس را خدشه‌دار می‌کند. این رفتار به صورت انتقاد ناروا، تحقیر، بد دهانی، تمسخر، توهین، فحاشی، متلک اعمال می‌شود (مهرانگیزکار، ۱۳۸۱: ۳۵۳).

۴-۲-۴- **کودک آزاری:** نوع متفاوتی از خشونت رفتاری است که گاهی از سوی نوجوانان یا جوانانی که در سن بلوغ یا گذر از آن هستند رخ می‌دهد. سالیانه میلیون‌ها قربانی دارد و شامل هر نوع آسیب بدنی یا روانی، آزار جنسی، بی‌توجهی یا بدرفتاری

۱- لغت نامه دهخدا، بخش الف.

به بچه‌ها می‌شود. در مواردی مشاهده شده است که نوجوان برای اینکه در کنار همکلاسی خود کم نیاورده و توانایی و قدرت خود را نشان دهد به کودک آزاری دست می‌زند. این کودک آزاری از نگاه آنان شکل‌های متفاوتی دارد. از جمله برداشتن پول، ضرب و شتم، زورگویی و . . . در آمریکا به حدی فراوان شده که مردم آن را یک فوریت ملی اعلام کرده‌اند. بیشتر کودک آزاری‌ها در خانواده مثل مواردی از تنبیه بدنی والدین نسبت به فرزندان است. علل چندی در مورد کودک آزاری وجود دارد از جمله: خشونت بین نسلی، باور همگان که تنبیه بدنی را شیوه‌ای مناسب در تربیت بچه‌ها می‌دانند، فقر، انزوا، بیکاری، مشکلات خانوادگی و بی‌سوادی که همه به فشار سنگین بر خانواده و در نتیجه به کودک آزاری ختم می‌شوند (سروستانی، ۱۳۸۶: ۱۴۷-۱۴۶).

۴-۲-۵- سالمند آزاری: شامل آزار جسمی، روانی، سوء استفاده مالی و بی‌توجهی به سالمند است. بیشتر سالمند آزاری‌ها ریشه در مشکلاتی چون فشارهای روحی، مشکلات شدید شخصی و تنگناها و وابستگی‌های مالی دارد (سروستانی، ۱۳۸۶: ۱۴۸-۱۴۹).

۴-۳- نظریه زیست محیطی

در این نظریه جامعه‌پذیری کودکان در سه سطح متفاوت توضیح داده می‌شود: محیط بی‌واسطه، شبکه‌های اجتماعی و نظام جهان‌بین ایدئولوژیک (خانواده در حکم محیط زیست، در یادگیری کودکان نقش خاصی دارد و ارتباط آن با محیط بیرونی همسایگان و محله) شاخص به ثمر رسیدن جامعه‌پذیری است. اگر خانواده نتواند با محیط بیرونی ارتباط برقرار کند. امکان بروز خشونت به ویژه علیه کودکان به وجود می‌آید. بنابراین زمانی که رابطه‌ی متقابلی میان والدین، کودک، خانواده و محیط وجود نداشته باشد خشونت امکان بروز می‌یابد. در این نظریه آنچه در ایجاد خشونت مهم است این است که تفسیرهای اجتماعی این عمل را مقبول نشان می‌دهند و شبکه‌های اجتماعی که خانواده در آن به سر می‌برد نیز تعیین‌کننده‌ی میزان بروز خشونت است. زیرا والدین تنها زمانی فرزندان خود را تنبیه می‌کنند که نظام هنجاری آنها را به این کار تشویق کند یا سازمان‌های حمایتی اجتماعی آنها را در زمینه‌ی مشکلات تربیتی کودکان راهنمایی نکنند و باری از دوش والدین برندارند (اعزازی، ۱۳۸۰: ۸۴-۸۵). با توجه به مبحث فوق خانواده نقش مهمی در کنترل و بروز خشم از سوی دانش‌آموز نسبت به هم سن و سالان خود در مدرسه و همچنین نسبت به افراد و اشخاص دیگر بیرون از مدرسه را دارد.

۴-۴- نظریه‌ی فرهنگی

فرهنگ از طریق ارتباطات معناداری که عمر آن بیشتر از عوامل دخیل در فرآیند ارتباطات است، منتقل می‌گردد و سپس به نسل‌های بعدی انتقال می‌یابد. آنچه به ما به عنوان یک نسل می‌رسد مجموعه‌ی ارزش‌هاست (مراد پناه، ۱۳۸۷: ۲۰). لذا از این دیدگاه، فرهنگ میراث اجتماعی گذشته است که بر رفتار کنونی و آینده‌ی انسان تاثیر می‌گذارد. فرضیه‌ی هماهنگی فرهنگی در مورد وجود هماهنگی میان ارزش‌های اساسی یک جامعه و پدیده‌های اجتماعی مانند خشونت بحث می‌کند. موسسه کلی برنامه ریزی درسی^۱ توصیه می‌کنند که دانش‌آموزان یاد بگیرند که به طور مستقل کار کنند. این مهارت‌ها باید آموخته شوند. برای رسیدن به این مقصود، محتوا و منابع درس‌ها باید با دقت کامل انتخاب شوند. همانطور که انواع رویکردها و موانع آموزشی مورد استفاده در درس‌ها با عنوان‌های معلوم و روشنی بیان می‌شوند. دانش‌آموزان باید از طریق دسترسی به هدف‌های مهم و راه‌های بررسی و پژوهش حمایت شوند. یادگیری هنگامی اتفاق می‌افتد که دانش‌آموزان در امور مربوط به یادگیری خود کاملاً درگیر شوند. آنان باید برای گسترش معلومات خود انگیزه لازم را داشته باشند و بتوانند به طور مستقل عمل کنند (سالی براون و همکارش، ۱۳۸۱: ۶۵).

۴-۵- خشونت نسبت به کودکان (دانش آموزان)

این خشونت در میان تمام اقشار اجتماعی دیده شده و محدود به نوع خاصی از خانواده ها نیست. اما احتمال بروز خشونت در برخی از آن‌ها بیشتر است، مانند خانواده‌هایی با درآمد پایین، والدین بسیار جوان و والدینی که صاحب فرزند ناخواسته شده‌اند و زمانی که کودک به دلایلی مانند بیماری، معلولیت موقت یا دائمی نیازهای بیشتری می‌طلبد، خشونت خانواده نیز بیشتر می‌شود. تحقیقات نشان داده‌اند زنان شاغل کمتر از زنان خانه‌دار فرزند خود را تنبیه می‌کنند. در میان اقشار بالا و متوسط جامعه، بی توجهی اغلب ناشی از رفاه مادی است. نتیجه این نوع بی توجهی بروز مشکلات شخصیتی، تغذیه، اقدام به خودکشی و روی آوردن به مواد مخدر است. (اعزازی، ۱۳۸۰: ۲۰۷-۲۰۴).

۴-۵-۱- مشکلات اقتصادی: فشار اقتصادی یکی دیگر از عواملی است که روابط درست خانواده را تحت تاثیر قرار داده است، مسائل اقتصادی باعث افزایش ساعات کار والدین گشته است. معلمی که دو شیفت کار می‌کند، کارمندی که در خارج ساعات اداری به شغل دوم مشغول است، پزشکی که تا ساعات آخر شب به کار طبابت می‌پردازد، خانم خانه داری که برای کمک به معیشت خانواده به کار اقتصادی مشغول می‌شود، در نتیجه خانواده برای به دست آوردن پول بیشتر، ساعات کمتری را در کنار خانواده خود می‌گذرانند. متأسفانه افراد ممکن است پول بیشتری بدست آورند، اما در مقابل آن خانواده دچار مشکلات روحی بیشتری گشته که هزینه بسیار بیشتری را سر بار خانواده خواهد کرد (علی باقی نصرآبادی و همکارش، ۱۳۷۷: ۸۸). در چنین شرایطی استفاده از کلاس‌های مختلف هنری و مشغول شدن اعضای خانواده با یکدیگر در این کلاس‌ها آن هم به عنوان تفریح و سرگرمی می‌تواند حس همبستگی و دلگرمی بیشتری را به افراد خانواده بدهد.

۴-۵-۲- موانع کامیابی: هنگامی که برای خود هدفی را تعیین می‌کنیم، برای رسیدن به آن نه تنها نیازمند یک تفکر منطقی و عقلایی هستیم، که نیازمند داشتن یک روحیه ی قوی نیز هستیم تا پشتوانه ی حرکت ما به سوی هدف باشد. بعضی انسان ها هدف های واقع بینانه دارند، از مهارت کافی نیز برخوردارند، اما قادر به رسیدن به آن نیستند و در نتیجه موفق نمی‌شوند. زیرا آنها احساس مثبت ناشی از رسیدن به هدف را در خود ایجاد نکرده اند (علی باقی نصرآبادی و همکارش، ۱۳۷۷: ۸۹). لذا مشکل ما یک مشکل بیرونی نیست، بلکه یک مشکل درونی است. در اینجا است که می‌گوئیم هنر با روح و درونیات انسان سروکار دارد. انسان هنرمند با جان و تن خود فعالیت را آغاز می‌کند. لذا استفاده از هنر باز هم به کمک رسیدن به علایق و پیشرفت های آدمی می‌آید.

۴-۵-۳- شخصیت خلاق: فرض کنید از یک عده نقاش بخواهیم بوم و سه پایه و رنگ شان را بردارند و روبه روی منظره ای بنشینند و آن را نقاشی کنند. فکر می‌کنید نتیجه چه باشد؟ با چند نقاشی کاملاً متفاوت از یکدیگر روبرو می‌شویم. چرا؟ چون هر نقاش منظره را از فیلتر شخصیت خلاق خود عبور می‌دهد و بعد، آن را روی بوم می‌آورد. همه ی آنها یک منظره را می‌کشند، اما در واقع هر یک از آنها، منظره را آن طوری می‌کشد که در درون خودش می‌بیند. تابلوها را که نگاه می‌کنیم، می‌فهمیم که یکی، متوجه فضای حاکم بر منظره بوده، دیگری دلش پیش خط و خطوط بوده و آن یکی از تضاد رنگ ها لذت برده است (میخائیل چخوف، ۱۳۸۵: ۶۴). لذا با این تفاسیر دانش آموزان در مدارس (به خصوص دانش آموز نوجوان) از حس و قدرت خلاقانه بالایی برخوردار است که می‌تواند دنیای اطراف را به اشکال متفاوت ببیند. چرا باید با روحیه ی خشن و ناآرام این فضا را هم برای خود و هم برای دیگران خراب و بیهود گردانیم؟ این سئوالی است که مربیان از دانش آموزان می‌پرسند، اما سر پرشور دانش آموزان پاسخی برای این سئوالات ندارد.

۵- نتیجه گیری

طبع هنری ما دو جنبه دارد: یکی به درد زندگی روزمره می خورد و دیگری که از رده ای بالاتر است، حاکم بر نیروی خلاق ماست. اگر بخواهیم این من برتر را بشناسیم، باید دایره ی تنگ شخصیت مان را گسترش دهیم. چگونه؟ با پذیرش وجود دنیای خیال و باور به ضرورت فعالیت ناخودآگاه در زندگی خلاق و پی بردن به کنش و واکنش های ژرفی که میان تصاویر خیالی روی می دهد. هنرمند کامل عیار، هنرمندی است که این دو جنبه ی وجودی اش مستقل از یکدیگرند. زندگی روزمره اش مثل همه ی آدم های دیگر است؛ اما در زندگی حرفه ای آدم متفاوتی است. پس بیخود نبود که آنتوان چخوف با جدیت تمام، سکه های یک کوپکی جمع می کرد و گورکی نمی توانست سنگینی نگاه دیگران را روی خودش تحمل کند و استانیسلاوسکی که با وسواس تمام، میز و صندلی و اسباب و اثاث خانه را گردگیری می کرد، بی آنکه ضرورتی داشته باشد و اختانگوف ساعت ها می نشست و با ماندولینش دلنگ دلنگ می کرد بی آنکه به فکر ساختن ملودی خاصی باشد. پس وقتی کار هنری می کنیم، من برتر ماست که وارد عمل می شود نه من روزمره و معمولی. من برتر است که قوه خیال را به کار می اندازد و هنرمند درون را بیدار می کند. وجود من برتر را بپذیرید و با او ارتباط برقرار کنید تا او هم هنگام کار هنری کمکتان کند. اما برای برقراری ارتباط با من برتر، باید ذهن خودآگاه مان را متوجه کنیم و به تماشای توانایی های خاص او بنشینیم (میخائیل چخوف، ۱۳۸۵: ۶۴-۶۳).

حال باید ببینیم من برتر چگونه می تواند روی شخصیت ما، علایق و سلیق ما، خشم و نفرت و کینه و کدورت ما و کار هنری ما اثر بگذارد. دانش آموزان فرزندان انسانهایی هستند که می آموزند و آموزش می دهند. ما خواسته و ناخواسته همیشه در حال آموزش به اطرافیان خود هستیم. یافته های پژوهش های گوناگون نشان می دهد که طبق نظریه یادگیری اجتماعی و نظریه انتقال نسل ها، یادگیری خشونت از طریق تجربه خشونت والدین و مشاهده در خانواده انجام می گیرد و در زمان های بعدی توسط شخص تکرار می شود. حال این تکرار جایگاه خاصی ندارد. گاه در بیرون از خانه و اجتماع دوستان و گاه در محیط های آموزشی مثل مدرسه و آموزشگاه ها رخ می دهد. بنابراین از نسلی به نسل دیگر انتقال می یابد. بدین طریق گردش خشونت همیشه وجود دارد. هم چنین می توان بر طبق نظریه زیست محیطی که به صورت چرخه ای است گفت اولین مرحله مربوط به تجربیات دوران کودکی است که فرد شاهد خشونت می باشد یا خود قربانی خشونت است. بر این اساس افرادی که در کودکی شاهد خشونت بوده و یا شخصا آن را تجربه کرده اند تمایل بیشتری به توسل به خشونت دارند. لذا در این تحقیق اشاره می شود که استفاده از هنر که شایع ترین آن موسیقی، نمایش، رقص، نقاشی و ... که هر کدام از اینها زیر مجموعه های خاص خود را دارا هستند می تواند در کاهش خشونت ناشی از اطرافیان و انتقال آن به نسل های بعدی کمک فراوانی نماید.

منابع

۱. آروین پیلی، عبدالخالق و منصور عسکریان، (۱۳۹۶)؛ ارزیابی تاثیر فضاهای فرهنگی، ورزشی و هنری در ارتقاء کیفیت زندگی شهروندان (مورد مطالعه: ناحیه ۴ شهر یاسوج)، سومین کنگره بین المللی معماری و شهرسازی معاصر خاورمیانه، تهران، انجمن معماری شهرسازی استان البرز - جامعه مهندسان شهرساز- موسسه بناشهر پایدار - کانون معماری ایران، دانشگاه بهشتی.
۲. ارمکی، آزاد و بهار، مهری، (۱۳۷۷)؛ بررسی مسائل اجتماعی ایران، تهران، موسسه نشر جهاد، چاپ اول.
۳. اعزازی، شهلا، (۱۳۸۰)؛ خشونت خانوادگی، زنان کتک خورده، نشر سالی.
۴. اعزازی، شهلا، (۱۳۸۳)، خشونت خانوادگی و خشونت اجتماعی، مجموعه مقالات آسیب های اجتماعی ایران، ص ۹۱-۷۹.
۵. براون، سالی، هورن، هلن، (۱۳۸۱)؛ ۵۰۰ نکته چگونه کیفیت آموزشی را بهبود ببخشیم، مترجم: فرخ لقا رئیس دانا، انتشارات قدیانی، چاپ دوم، تهران، شابک: ۶-۲۹۰-۴۱۷-۹۶۴.

۶. بورکهارت، تیتوس، (۱۳۹۰)؛ هنر مقدس (اصول و روشها)، مترجم: جلال ستاری، چاپ پنجم، نشر سروش، تهران، شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۱۲-۰۱۷۹-۳.
۷. چخوف، میخائیل، (۱۳۸۵)؛ بازیگری، مترجم: کیاسا ناظران، جلد دوم تخیل خلاق بازیگر، نشر قطره، شابک: ۶۱۴-۰-۹۷۸-۹۶۴-۳۴۱.
۸. درویشی، صدیقه، خدیجه برومند و صدیقه رسولی، (۱۳۹۵)؛ بررسی تاثیر آموزش مدیریت خشم بر کنترل خشم دانش آموزان هنرستانی، مجله مطالعات روانشناسی و علوم تربیتی.
۹. دهقانی، بابک، (۱۳۹۲)؛ نگاهی به مبانی نمایشنامه نویسی و تحلیلی نمایشنامه، چاپ اول، بندرعباس، شابک: ۱-۹۷۸-۹۶۴-۰۴-۹۸۰۷.
۱۰. دهقانی بابک، عماره نسیم، (۱۳۹۷)؛ ارزیابی میزان یادگیری دروس ابتدایی، در روشهای نوین تدریس به جای روش های سنتی و معلم محور با نگاهی بر هنر نمایش و موسیقی (مطالعه موردی: دانش آموزان ابتدایی ناحیه ۱ بندرعباس)، دو ماهنامه علمی تخصصی پژوهش در هنر و علوم انسانی، تهران.
۱۱. رحمتی، محمدمهدی و محسنی تبریزی، علیرضا (۱۳۸۱)، سیری در مفاهیم و نظریه های خشونت، پرخاش و پرخاشگری به منظور ساخت و ارائه یک مدل علمی^۵ توصیفی خشونت در ورزش، نامه علوم اجتماعی، شماره ۱۹، ص ۱۵۳-۱۲۵.
۱۲. زهره نند، اشرف و محمدرضا عباسی، (۱۳۹۴)؛ بررسی تاثیر آموزش مهارت کنترل خشم بر میزان پرخاشگری مطالعه موردی: دانش آموزان پسر هنرستان های شهر ری، دومین کنفرانس بین المللی روانشناسی، علوم تربیتی و سبک زندگی، مشهد، دانشگاه تربیت حیدریه.
۱۳. علی اسماعیلی، عبدالله، (۱۳۸۱)؛ فعالیت های تربیتی و اجتماعی در مدارس (نگرش کاربردی)، انتشارات آوای نور، چاپ اول، تهران، شابک: ۹۶۴-۵۸۱۹-۱۶-۴.
۱۴. کار، مهرانگیز، پژوهش درباره ی خشونت علیه زنان در ایران، تهران، چاپ سوم، نشر: روشنگران و مطالعات زنان.
۱۵. محمدخانی، پروانه و همکارانش، شیوع الگوی خشونت خانوادگی، ارتکاب یا تجربه آن در مردان و زنان، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، سال پنجم، شماره ۲۱، ص ۲۲۳-۲۰۵.
۱۶. محمدی، رامونا، (۱۳۹۴)؛ تاریخ هنر ایران و جهان، چاپ سوم، نشر فارسیران، تهران، شابک: ۶۰۰-۵۸۱۴-۳۷-۸-۹۷۸.
۱۷. مرادپناه، زهرا، (۱۳۸۷)؛ بررسی توصیفی پدیده خشونت در خانواده های شهر رشت، پایان نامه کارشناسی ارشد، گیلان، استاد راهنما: رحمتی و محمدمهدی.
۱۸. موسوی، سیده فاطمه، (۱۳۹۳)؛ اضطراب ریاضی و راهکارهای مقابله با آن، انتشارات فراروان، چاپ اول، تهران، شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۸۴۲-۸۷-۲.
۱۹. مهدیزاده، رضا و حافظ عبدالکریمی، (۱۳۹۶)؛ تاثیر هنر از دیدگاه ملاصدرا در معماری سنتی و تاثیر آن بر کیفیت زندگی مردم، دومین کنفرانس بین المللی مهندسی عمران، معماری و مدیریت بحران، تهران، دانشگاه علامه مجلسی.
۲۰. نصرآبادی، علی باقی، رحمانی، جعفر، (۱۳۷۷)؛ مدیریت تربیت و پیشرفت تحصیلی، چاپ امین، چاپ اول، تهران، شابک: ۹۶۴-۹۱۸۰۵-۸-۳.
21. Peters Mayer, Diane (2008). Overcoming School Anxiety: How to help your child del with separation, tests, homework, bullies, math phobia a other worries. Library of Relationship to their Conceptual and Procedural Knowledge of Fractions. Mathematics Education Research Journal,, Vol. 21 No. 3, 60-85.